

## РОЗДІЛ 3

# ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ТИПУ В БОРОТЬБІ З ДЕНІКІНЩИНОЮ

---

Проблема виникнення селянських республік у період громадянської війни в Україні тісно пов'язана з питаннями повстанського руху селян 1919-1920 років, що вписав своєрідну яскраву сторінку в історію південного регіону. Селянський рух на вказаній території увібрав у себе головні протиріччя, характерні для такого складного суспільного явища, як громадянська війна: ставлення селян до радянської влади, українських комуністів та лівих соціалістів-революціонерів, співвідношення «селянської вольниці» і дисципліни «твердої влади».

У 1919 році повстанський рух досяг найвищого розвитку. Були створені формування державного типу – Висунська та Баштанська республіки, які намагалися встановити «селянську владу», об'єднавши навколо великих сіл декілька волостей. Саме в «республіках» склався симбіоз «селянської вольниці» і партійної дисципліни. Він виявився життєвим і протягом кількох місяців успішно протистояв переважаючим силам денікінських військ.

Причинами виникнення повстанського руху було невдоволення селян аграрною та національною політикою денікінської влади, а також примусовими мобілізаціями. Створення Висунської та Баштанської республік стало можливим завдяки керівництву Херсонського боротьбистсько-борбистського центру у Висунську, Миколаївського більшовицько-боротьбистського – у Полтавці-Баштанці. Корені виникнення «республік» слід шукати не лише в економічному та політичному становищі Миколаївщини періоду громадянської війни, а набагато глибше – в історії заселення цих територій, де протягом всього існування зберігалися волелюбні традиції предків бунтарів.

Жорстока експлуатація, малоземелля, часті неврожаї (1891, 1904, 1905 рр. і т. д.), голод спонукали селян до боротьби [1]. Не останню роль відіграла і есерівська агітація. Велику популярність на селі мала листівка селянської спілки ПСР «Брати – селяни!», в якій селян закликали до боротьби за землю і свободу [2]. Подібна пропаганда впливала на селян Висунська і Полтавки-Баштанки. Ось як характеризує становище в посаді Висунськ помічник Херсонської управи капітан Чуйков. «В посаді розповсюджуються серед селян революційні ідеї і заборонена

література. Троє із місцевих селян вже арештовані. А. Шульга обвинувачується у вимовлянні образливих висловів проти особи Государя» [3].

Значні виступи селян відбулися проти поміщиків в 1903-1905 рр. Вони відзначалися організованістю і стійкістю. В 1903 році жителі Полтавки-Баштанки розгромили маєток поміщика Бало, а в самому селі відбулася сутичка селян з жандармами. Активну участь у цих подіях брали вчителі П. Алейніков і П. Поляков, які були арештовані значно пізніше – на початку 1906 року, за проведення революційної роботи серед селян [4]. Не залишилися осторонь події 1905 року і висунчани. В ніч на 28 листопада ними була розгромлена економія землевласників Г. Карабана і К. Бредихіна [5]. У розпал масових повстань висунська біднота розброяла поліцію, розігнала волосний суд і на їх місце обрала громадський комітет і народну міліцію. Більше ніж два тижні посад Висунськ був у руках повстанців. У січні 1906 року Висунськ захопили козаки 3-ї сотні 7-го Донського полку [6]. 5 активних учасників повстання було страчено [7]. Серед засуджених на каторгу був Ф.С. Юхименко – майбутній голова уряду Висунської народної республіки.

Ще один прояв гніву мав місце в 1918 році, коли Висунськ і Полтавка-Баштанка були захоплені австро-німецькими військами. Висунська бойова дружина перед окупацією села кайзерівцями влилася в комуністичний повстанський загін ім. Т.Г. Шевченка, який вів військові дії в районі Апостолове-Катеринослав. Німецько-австрійське командування тримало в селі посилений гарнізон. Незважаючи на це, опір окупантам серед жителів Висунська з кожним днем наростав [8].

Аналогічні події відбувалися і в Полтавці-Баштанці. Керівники баштанського ревкому мусили піти в підпілля, але не припинили підготовки до відкритого повстання. Були налагоджені зв'язки з с. Привільне для спільного виступу [9]. 9 листопада 1918 року під керівництвом М. Прядка та В. Гайдука розгромили гетьманську варту [10]. В бою взяло участь сорок бійців. Повстання вдалось, тільки ватажок варты Попов з кількома прибічниками втік до Херсону [11]. Незабаром для придушення повстання прибув каральний загін із Херсону, на чолі все з тим же Поповим, але повстанці дали їм рішучу відсіч. У грудні баштанці розбили батальйон німецько-австрійських військ, який виступив із Нової Полтавки на Миколаїв [12]. Крім цього, німецький загін у кількості 36-ти осіб був розброєний [13]. Лише викликана підмога з Явкиного та обстріл із гармат бронепоезда, що курсував між станціями Нової Полтавки – Горожино допомогли окупантам знову захопити Полтавку-Баштанку [14]. Відбулася жорстока розправа над мешканцями села. Населення змушене було заплатити контрибуцію в сумі 200 тис. крб [15].

Повстання баштанців стало справжньою партизанською війною у найтяжчому і найтрагічнішому її варіанті. Повсталі займали оборону навколо села і билися доти, доки ворог не «вимотається» в атаках, тоді переходили в наступ і гнали його до залізниці. Досвід, набутий баштанцями в боях з німецькими окупантами, допоміг їм у подальших боях за свободу Баштанської республіки.

Виступ отамана Григор'єва з самого початку не отримав підтримки у висунчан та баштанців [16]. Коли ж в червні 1919 р. бандити, які називали себе «григор'ївцями» з'явилася там і пограбувала єврейську колонію Добра, то їм дали рішучу відсіч. Висунчани в посаді роззброїли 260 бандитів [17], а баштанці разом із березнегуватцями розгромили залишки банди в районі станції Березнегувате [18].

Перераховані вище виступи селян були лише прологом основних подій, що розгорнулися в південноукраїнських селах восени 1919 року. У відповідь на антиселянську політику денікінців селяни Висунська та Полтавки-Баштанки, навколишні села знову піднялися на боротьбу. Але досвід повстанської боротьби, збережений у поколіннях і загартований попередніми виступами, дозволив швидко пройти стихійну стадію. Повстанський рух набув небаченої раніше організованості – були створені управлінські формування державного типу – Висунська і Баштанська республіки.

Висунське повстання почалося в середині вересня, а вже 25 вересня (7 жовтня за новим стилем) була проголошена Висунська народна республіка [19]. Її уряд очолив есер-боротьбист Ф.С. Юхименко [20]. Заступниками були боротьбист П. Тришевський та більшовик М.Ф. Луняка [21]. Керівником ради оборони став більшовик М.С. Шевченко, а начальником кінноти – колишній прапорщик З.Н. Мурлян [22]. Висунська республіка включала більше 15 населених пунктів і займала територію 1,75 тис. квадратних кілометрів. Її військові сили налічували більше 3,5 тис. бійців, із них одна тисяча – кіннотники.

З 15 вересня почали організовану боротьбу мешканці Полтавки-Баштанки. 30 вересня 1919 року був сформований штаб повсталих. З цього дня можна говорити про створення Баштанської республіки [23]. Республіка мала чітку військову структуру. Командири штабу: П.М. Тур – есер-борьбист та І.М. Тур – безпартійний [24].

Сім'я Турів, завдяки своїй чесності і працьовитості, користувалася заслуженим авторитетом серед односельчан. Не випадково старостою села, а пізніше і одним із керівників Баштанської республіки було обрано Павла Макаровича Тура [25].

Членами штабу були представники та співчуваючі різним партіям: більшовикам, боротьбистам, анархістам. Усі військові сили баштанців,

такі ж за кількістю, як і у висунчан, мали шість полків. Командири полків: З. Трибрат, М. Заяц, П. Вилкул (прапорщик), К. Бабиц (унтер-офіцер), С. Музика, І. Двірський [26]. Територія республіки становила 1,5 тис. квадратних кілометрів.

Г. Корольов вважає, що у Баштанській республіці була створена селянська самоврядна модель правління – деліберативна демократія, яка була найбільш оптимальним типом тодішньої системи управління [27].

Повстанці обох сіл відбили ряд білогвардійських атак, самі проводили значні бойові операції. Висунчани оволоділи залізничною станцією Явкіне, де захопили білогвардійський поїзд, який віз зброю та спорядження для формування полку [28], розгромили під Мурахівкою загін Херсонського військового коменданта Салікова. Баштанці зруйнували залізничну колію між станціями Явкіне і Лоцкіне. Білогвардійці не могли відбудувати її протягом двох місяців [29].

Головними ж військовими діями повстанців були походи – висунчан на Херсон, а баштанців – на Миколаїв. У результаті Херсонського походу висунські повстанці під керівництвом Д. Загороднього захопили хутір Кобзаря, село Снігурівку, Чернобаївські хутори та розгромили інтендантську команду білогвардійців [30].

Баштанці очистили від денікінців села Горохівку, Калинівку, а також захопили залізничну станцію Водопій, блокувавши під'їзд до Миколаєва [31]. Про цю бойову операцію згадували її учасники: Ю.Д. Ткачев, Г.Т. Хорошун, М.Л. Табунщик, М.І. Калашник [32]. Уранці 27 жовтня 1919 р. загін, в який увійшло понад 400 бійців, під командуванням М. Прядко та І. Тура з чотирма кулеметними тачанками і двома санітарними візками виступили з Полтавки-Баштанки [33]. Біля Водопою вдалося відбити один кулемет і декілька гвинтівок [34], але далі наступ не вдався, так як заплановане повстання миколаївських робітників було придушене каральними військами генерала Я. Слащова. Увечері – 28 жовтня баштанці були змушені зняти облогу з Миколаєва і відступити.

Наступ на Миколаїв та Херсон значних військових втрат білогвардійцям не завдав, але це була величезна моральна перемога селянства. У зведенні штабу Денікіна про Південь України писалося: «Селяни з презирством відносяться до Добровольчої армії і вважають, що вона недостатньо сильна, щоб підтримати свою владу» [35].

На початку листопада денікінці розпочали широкі операції проти повсталих. 12 листопада військами генерала Я. Слащова була розгромлена Баштанська республіка та загін висунців, посланий на допомогу [36]. 19 листопада війська генерала Н. Складорова обложили Висунськ. Повстале село трималося дві доби. Вночі з 20 на 21 листопада уряд республіки, щоб зберегти військову силу, вирішив організовано відступити в бік

Кривого Рогу [37]. Про становище, що склалося на Миколаївщині, підпільна газета «Одеський комуніст» писала: «... оплот повстанців – Висунськ і Баштанка значно потерпіли. Але в головному – знищити живу революційну силу – слащовцям не вдалося» [38].

Боротьба продовжувалася. Білогвардійське командування витратило великі сили для знищення селянських республік. Проте їм вдалося тільки розгромити села. Військові сили Висунської та Баштанської республік, які базувалися у власних центрах, були змушені відступити, шукаючи нові бази, перегруповуючи свої сили. Почався новий етап боротьби з денікінщиною. Якщо раніше військові дії велися цілим фронтом, то після розгрому Висунська і Полтавки-Баштанки повстанці почали діяти невеликими загонами. При такій тактиці боротьба була не менш ефективною.

Армія Висунської народної республіки на чолі з Ф. Юхименком пробивалася на Кривий Ріг. Біля мосту повстанці зіткнулися з Сімферопольським офіцерським полком, що наступав на Кривий Ріг. Бій завершився перемогою висунчан, які захопили місто [39]. В Кривому Розі до них приєдналися богоявленці та загін С. Горбаня. В ході перших переговорів виявилася різниця в політичних поглядах більшовика С. Горбаня та керівництва Висунської республіки. Проте віра в прихід Червоної армії об'єднала есерів та більшовиків. 25 листопада 1919 р. у Кривому Розі було створено об'єднаний Тимчасовий уряд Херсонського повіту. Головою уряду став лівий есер-борбист Ф. Юхименко, його заступником – І. Соболев, колишній завідувачий військово-мобілізаційним відділом Херсонського губпарткому КП(б)У [40]. Народним комісаром оборони було обрано С. Горбаня.

19 грудня 1919 р. уряд направив 6-ту і 9-ту роти повстанців, основу яких складали висунці та великоолександрівці, на станцію Долгінцеве. Партизани повинні були захищати станцію, щоб не дати можливості денікінцям відрізати Кривий Ріг від Катеринослава. Бійці в Долгінцевому розташувалися на відпочинок, а вранці на них зненацька напав загін білокозаків з дивізії Склярова. Почався нерівний бій. Частина повстанців навіть не встигла дотягнутися до зброї. З ручних кулеметів відстрілювалися Г. Кедровський, колишній командир роти охорони, та Д. Загородній. Проте втримати станцію не вдалося. Більше сотні повстанців було взято в полон. Із перону вокзалу по десять чоловік карателі відводили їх у балку за пакгаузами і там розстрілювали та рубали шаблями. Денікінці розстріляли 126 чоловік, із них 98 висунчан, 26 – великоолександрівців. Тяжко пораненим А. Шульзі і З. Мурляну вдалося врятуватися [41].

На місці героїчної смерті партизан була створена вулиця. В пам'ять про загиблих вона названа Батуринською [42].

Баштанські повстанці, що відступили, зібралися в Горожиному, під керівництвом П. Тура. Як згадував пізніше боєць баштанського загону Д. Трегуб: «Після жахливих подій взяття Баштанки нас залишилося 11 чоловік в загоні Тура. Ми не кидали гвинтівок із рук і боролися з «куркульською самообороною», як це було можливо» [43].

Було вирішено почати повстанський рух на нових засадах. Головними завданнями на початковому етапі були організація кавалерійського загону, пошуки вогнепальної зброї, дії повстанців лише в набігах [44]. У перших числах грудня 1919 р. вони зупинились в єврейській колонії Ефінгар (7 верст від Полтавки-Баштанки). Староста колонії Х. Шустер та колоністи прийняли повстанців добре [45]. Дуже швидко колонія стала головною базою нового партизанського загону П. Тура і туди почали прибувати селяни. В організаційних питаннях допомогу братам Турам надавали більшовики Гебель, Шмулевич, Літман, Тишковський, що переховувалися в колонії. Партизанський загін мав у своєму розпорядженні від 50 до 200 осіб – представників різних партій: більшовиків, борбистів, анархістів. Переважна більшість селян не мала ніякої партійної приналежності. Повстанці використовували для бойових дій гнучку тактику розсіювання, за якої військові дії велися невеликими групами.

До 26 грудня 1919 р. повстанці діяли біля колонії Добра та станції Явкіне. Вони розгромили загін «куркульської самооборони» поміщика Бутовича біля села Березівка, вступили в бій з білогвардійським бронепоездом [46]. 27 грудня 1919 р. партизани вирушили на Полтавку-Баштанку, щоб вибити звідти «куркульську самооборону». Нічний бій на вулицях Полтавки-Баштанки продовжувався чотири години. У повстанців і «самооборонників» було по одному вбитому. Не витримавши нової атаки партизан, «самооборонники» здались. П. Тур пропонував відразу після бою залишити Полтавку-Баштанку, але його брат Іван та більшість повстанців вирішили залишитися в селі. Ця зупинка стала останньою для загону братів Турів. Полтавка-Баштанка була оточена денікінськими військами і захоплена зненацька. П. Туру з кількома бійцями вдалося пробитися на схід, а І. Тур в оточенні білогвардійців застрелився. Його тіло було вкинуто в копицю сіна і спалено разом із захопленими повстанцями.

Після багатьох боїв залишкам повстанського загону на чолі з П. Туром вдалось добратися до колонії Ефінгар, де вони дізналися, що Червона армія вже зайняла Знам'янку [47]. Повстанцям довелося триматися і продовжувати боротьбу з денікінцями ще довгий зимовий місяць – до 26 січня 1920 р., – доки Полтавка-Баштанка не була взята частинами 122-ї стрілецької бригади 41-ї дивізії Червоної армії. Трохи раніше – 17 січня 1920 р. було очищено від білогвардійців Висунськ і

з червоноармійськими військами повернулася частина повстанців. Останні у складі 41-ї та 45-ї дивізій під командуванням А. Осадчого та І. Якіра продовжували громити денікінців. Коли ж була оголошена мобілізація до Червоної армії, то з Полтавки-Баштанки прибуло 25 осіб, – у минулому учасники Баштанського повстання.

Керівництво радянської України оцінило дії баштанських повстанців за прийнятими тоді нормами. На ІХ Всеукраїнському з'їзді Рад (червень 1925 р.) за пропозицією Г. Петровського село Полтавка-Баштанка було нагороджено Червоним прапором за активну боротьбу з денікінськими бандами, німецькими окупантами і революційну боротьбу, за зміцнення радянської влади [48]. Важливо, що коли представник Баштанки Ряпко приймав Червоний прапор, то під час виступу ні однієї фрази не було сказано про керівників Баштанської республіки [49], хоча більшість з них на 1925 р. ще не була репресована.

Село Висунськ мали нагородити орденом Червоного прапора. В фондах Херсонського облдержархіву навіть зберігся протокол Окрвиконкому від 30 січня 1928 р. [50]. Проте нагородження так і не відбулося. Напевне, боротьбистська ідеологія Висунської народної республіки, ідеї самостійної радянської України виявилися «недостойними» високої більшовицької нагороди. Саме з цього часу роль Висунської республіки в історичній та художній літературі починає принижуватися. На перший план вийшла Баштанська республіка, хоч її роль в організації повстансько-партизанського руху селян Півдня України була менш значною [51].

Проголошення Висунської та Баштанської республік – не випадкове явище, а об'єктивний історичний процес. Корені його сягають ще в часи заснування Висунська та Полтавки-Баштанки, де постійно зберігалися традиції предків-бунтарів. З покоління в покоління селяни визнавали тільки таку владу, яка давала землю, волю, визволяла від поміщицького гніту. Одна з головних причин виникнення «республік» крилася у специфіці повстанського руху на Миколаївщині, яка полягала в масовості, високій організованості та впливові есерівських партій. Більша частина селянства Півдня України зрозуміла, що тільки власною боротьбою можна завоювати права на землю. Денікінщина своєю аграрною та національною політикою загострила відносини з селянством до краю, а примусові мобілізації призвели до відкритої збройної боротьби.

Протягом усієї історії Висунська та Полтавки-Баштанки було багато прикладів селянських виступів проти насильства та експлуатації. Особливо ситуація загострювалася в критичні моменти історії: 1905, 1918, 1919 роки. Проте піднесення партизанської боротьби в селах не йшли паралельним курсом. У Висунську найбільший виступ селян відбувся у 1905 р., а в

Полтавці-Баштанці – у 1918 р. Це були роки накопичення досвіду бойових дій, вироблення партизанської тактики ведення війни. В кожному селі знайшлися місцеві активісти, в більшості представники боротьбистів, борбистів та більшовиків, які очолили боротьбу з денікінським режимом. Проте керівні центри були різними. Висунськ мав тісні зв'язки з Херсоном, де головну роль відігравали борбисти, а Полтавка-Баштанка – з Миколаєвом, де керували більшовики. Симбіоз «селянської вольниці» і партійної дисципліни, що була представлена спілкою лівих партій, породив унікальні формування державного типу – Висунську і Баштанську республіки, які зіграли визначну роль у розгромі денікінщини на Півдні України.

Головна причина поразки селянських «республік» також крилася в об'єднанні «селянської вольниці» і партійної дисципліни. Їх спілка не могла існувати довго, бо вони різні за своєю природою, як демократичний початок і диктатура. Між ними постійно точилася боротьба за панування, яка, звичайно, ослаблювала «республіки». Ще однією причиною поразки була боротьба ідеологій – комуністичної (більшовики) та націонал-соціалістичної (боротьбисти). В ході діяльності Висунської і Баштанської республік не було вироблено чітких перспективних завдань. Найближче – боротьба з денікінщиною – було зрозуміле, але подальша доля селян не розглядалася. Відсутність загальної мети не дало «республікам» можливості вийти за межі місцевих інтересів.

Крім названих суб'єктивних причин поразки Висунської і Баштанської республік, були й об'єктивні: природні умови, не вигідні для партизанства (степ), мала кількість озброєння, відсутність військових спеціалістів високого рівня, слабке знання ситуації на фронтах та навкруги, зради заможних селян.

Висунська та Баштанська республіки мали багато спільних рис. Ця подібність – в історії заселення сіл та причинах піднесення повстанського руху, організований характер перших виступів і тяжіння до центру – Херсона або Миколаєва. Проте їх розвиток мав суттєві відмінності. У Висунську була створена типова управлінська структура – уряд «республіки», де переважали боротьбисти та борбисти. У Полтавці-Баштанці прослідковувався військовий ухил, де головну роль відігравав штаб, яким керували борбисти і більшовики.

Незважаючи на державний характер формувань, керівники Висунської та Баштанської республік розуміли, що окремими державами «республіки» ніколи не стануть. Для цього немає ні економічних, ні фінансових, ні територіальних умов. Утворення цих формувань мало завдання об'єднати селян для боротьби з денікінщиною, а не ставати окремими державами. Саме в організації селянських мас для боротьби з денікінщиною полягало головне значення повстанських осередків Півдня України.